

بررسی موتیف‌های صندوق بارگاه اما‌مزا‌دگان ساری با توجه به عقاید شیعی

دکتر عفت السادات افضل طوسی * / عظمت السادات گرامیان **

چکیده

این نوشتار به معرفی و بررسی ویژگی‌های مفهومی موتیف‌های موجود بر روی صندوق بارگاه‌های بزرگان دین و امام‌مزا‌دگان در شهرستان ساری می‌پردازد. روش گردآوری اطلاعات، تلفیقی از شیوه کتابخانه‌ای و میدانی است و از عکاسی و فیش‌برداری برای این کار استفاده شده است. از ۲۹۲ مورد نمونه‌هایی که به صورت میدانی بررسی شده‌اند، به ۸ مورد به عنوان نمونه‌های ارزش‌های فرهنگی و زیبایی‌شناسانه پرداخته شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد اندیشه‌های مذهبی تشیع، در جای جای نقوش موجود بر روی صندوق‌ها به ویژه در مورد نقوش هندسی، غالب است. هدف این پژوهش، معرفی و شناساندن نقوش صندوق‌ها و بررسی تأثیر عقاید شیعی در شکل گیری، صورت و محتوی این نقوش است.

کلید واژه‌ها: نقوش تزیینی، هنر اسلامی، صندوق، شیعه، موتیف، ساری.

مقدمه

هنر اسلامی در بخش معماری در برگیرنده تزیینات تجریدی و انتزاعی است که در پرتو ایدئولوژی کلی این دین شکل گرفته‌اند. نقوش هندسی غیرواقع‌گرا در دو حوزه نقاشی و احجام سه بعدی، چه در تزیینات مستقیم وابسته به بنا چون آجرکاری، کاشی‌کاری، مقنس، گچبری و... و چه در تزیینات الحاقی همچون ضریح و صندوق و منبر، به وفور به

* پژوهشگر و عضو هیأت علمی دانشگاه الزهرا.

** پژوهشگر ارتباط تصویری.

چشم می خورد. این مطلب در مورد نقوش غیرهندسی انتزاعی نیز صادق است. مضامین دینی به صورت سببی، بر شکل‌گیری نوع تزیینات مؤثر بوده‌اند و به صورت‌های متنوع بصری نیز در شکل نقوش قابل شناسایی است. آنچه موضوع این نوشتار قرار گرفته است، بررسی موتیف‌های صندوق بارگاه امامزادگان ساری با توجه به عقاید شیعی است. ساری به عنوان یکی از مراکز اولیه شکل‌گیری حکومت‌های شیعه مذهب در ایران، پذیرای مهاجران ساداتی بوده است که به سبب عهدشکنی مأمون با امام رضا(ع) به این منطقه کوچ کرده‌اند. مقبره‌های متعددی از این بزرگواران در شهر ساری و مناطق اطراف، تحت عنوان امامزاده مورد زیارت مستاقان قرار می‌گیرد. تعدادی از صندوق‌های این بزرگواران، نقوش تزییناتی ارزشمند و زیبایی دارند که به سبب ویژگی‌های ساخت و نوع تزیینات، نمونه‌هایی شاخص‌اند. بررسی‌های اولیه میدانی و مطالعه استناد موجود نشان می‌دهد که نقش‌مایه‌های مورد استفاده در تزیینات صندوق، از نوعی هویت فرهنگی - مذهبی خاص بروخوردارند که در بردارنده ارزش‌های زیبایی شناسانه بصری هستند. هدف این پژوهش، شناسایی و معرفی نقوش روی صندوق‌ها، و نیز بررسی تأثیر عقاید شیعی روی نقوش است. یکی از دلایل اصلی مهجهور ماندن ارزش این آثار، پنهان بودن این تزیینات در پس ضریح‌های فلزی و قرار گرفتن آن‌ها در زیر پارچه‌های سبزرنگ مذهبی است که سبب شده از دید زایران، گردشگران، پژوهشگران و هنرمندان به دور بمانند. این پژوهش می‌تواند نگاهی ناب و بکر بر چهره نهان این یادگارهای تاریخی و فرهنگی باشد و آن‌ها را از گوشه انزوا خارج کند.

در این پژوهش، به صورت موردي به بررسی نقوش و تزیینات ۸ صندوق بارگاه به شرح زیر پرداخته خواهد شد:

امامزاده یحیی‌ساری، امامزاده زین‌العابدین ساری، امامزاده عباس ساری، امامزاده (شاهزاده) حسین ساری، درویش محمد خوش نشان، امامزاده صالح مرزرود و امامزاده میر سید علی لنگر.

شیعه در ایران

مهاجرت سادات حسنی و حسینی به نقاط امن سرزمین‌های شرقی اسلامی، از صدر اسلام که امویان به فرزندان علی(ع) ظلم و ستم می‌کردند، آغاز شده بود. این مهاجران بزرگوار به چهار گروه کلی تقسیم می‌شوند: گروه اول آن دسته هستند که برای فرار از ستم امویان راه مشرق را در پیش گرفتند. گروه دوم هنگام ولایت‌عهدی امام رضا(ع)

به این سرزمین رسیدند. گروه سوم در خروج برخی از فرزندان حضرت علی(ع) علیه خلفای عباسی و اموی شرکت داشتند و پس از شکست آنان به آنجا گردیختند و گروه چهارم که نسبت به سه گروه دیگر بیشتر بودند، در زمان حکومت علویان در مازندران سکنا گزیدند(صدر حاج سید جوادی و دیگران، ۱۳۸۳: ۳۹۲). در آغاز دوره خلفای اسلامی، طبرستان(مازندران) از لحاظ سیاسی اهمیت چندانی نداشت زیرا آخرين منطقه ایران بود که به دست اعراب فتح شده بود. فرمانروایان محلی در ازای فرمانروایی آن مناطق، سالانه به خلفا خراج می‌پرداختند و بنابراین، فرمانروایان مناطق شمالی کشور تا حدودی مستقل حکومت می‌کردند. در نتیجه همکاری خاندان‌های محلی با علویان و دعوت از حسن بن زید ملقب به داعی کبیر(۲۵۰ ه. ق. م)، حکومت علویان در این مناطق شکل گرفت(بحرالعلوم، ۱۳۸۵: ۴۱-۴۰).

تشیع در طول تاریخ در شکل‌گیری بسیاری از نهضت‌ها و حکومت‌ها برای ایرانیان که از حکومت و خاندان اموی خسته بودند، تأثیرگذار بوده است. احتمالاً یکی از اولین گرایش‌های شیعی مربوط به قیام مختار ثقی (۶۷-۶۴ ه. ق.) است که موالي(ایرانیان تازه مسلمان) در آن نقش اساسی داشتند. دوری از حکام عرب، ستاندن حق مظلوم و اندیشه ظهور مهدی(عج) از انگیزه‌های مهم ایرانیان برای گرایش به شیعه بود به همین سبب، حکومت شیعی در طبرستان، به رهبری حسن بن زید(داعی کبیر) پا گرفت(جنوردی، ۱۳۸۵: ۲۳۶-۲۳۳).

شیعه فرقه‌های مختلفی دارد که معروف‌ترین آن، شیعیان زیدی(چهار امامی)، اسماعیلی(شش امامی) و اثنی عشری(دوازده امامی) می‌باشند(صدر حاج سید جوادی و دیگران، ۱۳۸۱: ۲۷۱). شیعیان اسماعیلی در شمال کشور ساکن بودند. اسماعیلیه یا شیعیان شش امامی شاخه‌ای از مذهب تشیع است که در سده دوم هجری شکل گرفت. به اعتقاد آن‌ها بعد از امام جعفر صادق(ع)، پسر بزرگترشان اسماعیل که قبل از شهادت پدر درگذشت(۱۴۳ ه. ق.)، وارث مقام امامت است نه امام موسی(صدر حاج سید جوادی و دیگران، ۱۷۳: ۱۳۸۳).

حکومت‌های شیعی در مازندران

حکومت‌های شاخه‌ای در مازندران عبارتند از علویان، آل زیار و آل بویه. همان طور که ذکر شد، حکومت علویان در طبرستان توسط حسن بن زید(داعی کبیر) پا گرفت و حدود بیست سال ادامه یافت. بعد از وی، برادرش محمد بن زید(۲۸۷-۲۷۰ ه. ق.) ملقب

به داعی صغیر ۱۷ سال حکومت کرد. (بحرالعلوم، ۱۳۸۵: ۶۵ و ۵۴-۵۱) پس از یک دوره فترت مردم علوی دیگری به نام حسن بن علی ملقب به ناصر کبیر را برای حکومت علویان برگزیدند. از آنجا که یک گوش حسن بن علی کربود وی را «اطروش» به معنای کرمی خوانندند. پس از ۱۴ سال حکومت وی، سرانجام سامانیان آخرین مقاومت‌های علویان را از بین برندند و فرماندهان سپاه علوی دو سلسله آل زیار و آل بویه را تأسیس کردند (بحرالعلوم، ۱۳۸۵: ۷۳-۶۶).

آل زیار نام خاندانی از خطه شمال کشور است که از سال ۳۱۵ هجری تا اواخر قرن پنجم برقسمتی از ایران حکومت کردند. مؤسس این سلسله مرد اویج بن زیار (۳۲۳-۳۱۵ ه.ق.) بود. اعتقاد به تشیع این خاندان شاید بیش تراز آنچا بود که در قرن‌های سوم و چهارم به علت دعوت سادات حسنی و حسینی، ولایات مازندران و گیلان به دین اسلام و مذهب شیعه (زیدیه) گرویدند (صدر حاج سید جوادی و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۷۵).

آل بویه از مشهورترین خاندان‌های شیعه ایرانی است که به دیلمیان معروف‌اند و حکومت آنان از سال ۳۲۱ تا ۴۴۸ ه.ق. ادامه یافت. بنیانگذاران این دولت سه برادر به نام‌های علی (عمادالدوله) و حسن (رکن الدله) و احمد (معزالدوله) بودند که دولتشان را به نام پدرشان، بویه (ماهیگیری در سرزمین دیلم)، آل بویه نامیدند. (صدر حاج سید جوادی و دیگران، ۱۳۸۳: ۱۵۳)

برج‌های آرامگاهی تیموری در مازندران

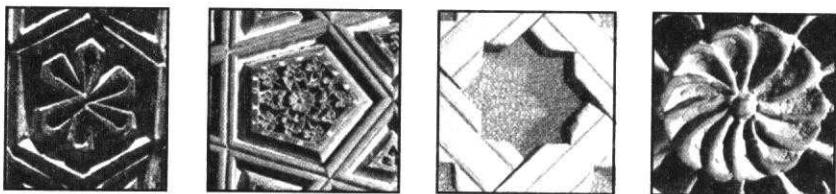
دوران تیموری (قرن نهم هجری) را در مازندران، می‌توان دوران حکومت شیعی دانست که در آن، ترویج اندیشه‌های شیعی به راحتی انجام می‌شد و مقبره‌سازی برای بزرگان دینی در آن دوره رشد فراوان کرد و بیشترین بناهای یاد بود در مدت یک قرن در مازندران و ساری ساخته شد.

برج‌های آرامگاهی در مازندران، علاوه بر نگهداری از مدفن امامزادگان، به لحاظ ماهیت، گونه‌ای معبد نیز به شمار می‌روند. اجزای هر معبد و تزیینات آن اجزا، دارای معنایی هستند و گویی همگی انسان را به تعالی سوق می‌دهند و به ایجاد آن فضا و مکان روحانی کمک می‌کنند. در مساجد، درها و پنجره‌ها و محراب‌ها از جمله اجزائی هستند که تزییناتشان جزء لاینفک آن هاست و ارزشی کم تراز معماری بناندارند. در مورد آرامگاه‌ها

نیاز اجزای بنا همان گونه عمل می‌کنند و علاوه بر در و پنجره‌ها، صندوق و تزیینات روی آن نیاز دیگر اجزائی است که زمینه ساز تجلی هنر دینی به شمار می‌رود.

تزیین در هنر اسلامی

تزیین در هنر و معماری اسلامی به ایجاد فضایی روحانی و مقدس کمک می‌کند و در شاخه‌های مختلف هنر اسلامی نمود می‌یابد. هنرمند مسلمان هیچ قسمت از هنر خویش را بدون تزیین رها نمی‌کند یا به عبارتی، فضای خالی در هنر اسلامی معنا ندارد. در هنر اسلامی از نمادگرایی و رازپردازی استفاده منحصر به فردی می‌شود. نمونه‌ای از این نمادگرایی را می‌توان در مورد نسبت‌های اعداد در نقوش یافت. برای مثال، نسبتی که در هنر شیعی ممکن است حضور یابد، نسبتی است که از پنج ضلعی پدید می‌آید. البته نسبت‌های دیگر از جمله نسبت‌های پدید آمده از اعداد صحیح و اعدادی چون ۶، ۸، ۱۲ و ۱۴... هم به کار می‌رود که بدان پرداخته خواهد شد (تصویر شماره ۱).

تصویر شماره ۱- کاربرد اعداد در شکل‌گیری نقوش سنتی (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

نقش‌های مورد استفاده در آثار هنری اسلامی، براساس مفاهیمی ویژه شکل گرفته‌اند و تنها به منظور آراستن اشیا و ابینیه به کار نرفته‌اند. چنانکه به گفته آقای پوپ «تزیین که منبع اصلی و هدف هنر ایران (اسلامی) است. تنها مایه لذت چشم یا تفریح ذهن نیست بلکه مفهومی عمیق تر دارد» (پوپ، ۱۳۸۰: ۲).

تزیینات داخلی بارگاه امامزادگان ساری

در آرامگاه‌های مورد بحث در این نوشتار تزیینات چشمگیری وجود دارد که در اجزا و عناصر داخلی آرامگاه خودنمایی می‌کنند. از جمله آن‌ها، تزیینات روی صندوق‌هاست. نقوشی که در صندوق‌ها به کار رفته‌اند، اغلب نقوشی هستند که در دیگر هنرها و یا منبت‌کاری‌های دوران تیموری و گاهی پیش از آن نیز به کار رفته‌اند. از جمله انواع

شمسه‌های به کار رفته، ترجع‌ها، اسلیمی‌ها و... .

اما مطلب قابل توجه آن است که «اثر هنری، تجسم صورت قدسی در عالم محسوس است و ماده بیان این صورت تنها وسیله‌ای برای تحقق صورت، است و به برکت صور قدسی است که اشیا، شرافت و ارزش‌های متعالی و مقدس و زیباشناسانه می‌یابند» (نوروزی طلب، ۱۳۸۸: ۱۰). می‌توان صندوق رانیزیکی از همین اشیا دانست که به واسطه نقوش و تزیینات شرافت یافته و موجب قدسی واقع گشتن آن ماده (صندوق چوبین) شده است. در این رابطه، به سه عاملی که موجب امر قدسی شدن صندوق‌ها می‌شوند اشاره می‌شود:

عامل اول، اینکه چون مکان، مکانی مقدس است، بنابراین تمام عوامل به کار رفته و ملحق شده به آرامگاه، به خودی خود، از نوعی قداست برخوردار می‌گردد، از جمله همین صندوق‌های چوبی. عامل دوم، کتیبه‌های موجود روی صندوق هاست که آیات قرآنی آن را متبرک کرده است و عامل سوم، مربوط به نوع تزیینات به کار رفته روی صندوق است. این نقوش ذاتاً ماهیتی الهی و نمادین دارند که در نهان خود، ایدئولوژی و جهان بینی خاص خود را می‌پروانند.

در مورد نقوش تزیینی در هنر اسلامی باید گفت «این پدیده هنری جالب یک نقش ساده... نیست بلکه نمایانگر ملکوت و جبروت خداوند است و در آن واحد، یک آیه دینی و یک آیه هنری است. آنچه که ما در این نقش‌ها می‌بینیم، در واقع تفسیری است از نوعی عبادت اما به صورت ابداعی و ابتکاری» (البهنسی، ۱۳۸۵: ۱۲۱).

آنچه یک اثر هنری را به شاهکار هنری تبدیل می‌کند، فقط تکنیک و نحوه اجرای آن نیست بلکه شاید بتوان گفت نحوه و شیوه بیان آن است. از آنجا که دین اسلام هنرمند مسلمان را در نحوه بیان اثرش محدود کرده است، بنابراین وی همواره با استفاده از نیروی الهام و اکتشافات خلاقانه خود، توانسته است با اشکالی انتزاعی اثرش را در قالب شاهکاری هنری بیافریند. این محدودیت در شیوه بیان نه تنها از ارزش و اعتبار آن اثر نکاهید بلکه آن را به اثری ناب و بی‌بدیل تبدیل کرده است که در پس ظاهر زیبا و دلنشیش اش، اندیشه‌ها و اعتقاداتی نهفته دارد و از همین جاست که سمبول و نماد در این اشکال معنا می‌شود.

گاهی اشکال به طور مستقیم تبدیل به یک نماد شده‌اند یعنی خود تصویر به صورت

قراردادی و از پیش تعیین شده، مبین و یادآور موضوعی است. مثلاً شمسه، یادآور حضرت محمد(ص) است. گاهی شکل را به کسی یا چیزی نسبت می‌دهند و به مرور زمان با مشاهده شکل و تصویر مورد نظر، شخص یا شیء منسوب شده در ذهن تداعی می‌شود. مثل شمشیر دو سر که به حضرت علی(ع) منسوب است. گاهی اشکال به واسطه عناصر سازنده شان حالتی نمادین پیدا می‌کنند. برای مثال، ستاره هشت پر که از ۸ عنصر یکسان یا ۸ پرساخته شده است که بر اساس آیه ۱۷ سوره حلقه می‌تواند نمادی از ۸ پایه بهشت باشد که ۸ فرشته آن را به دوش می‌کشند.^۱ در هنر شیعی، تجسم این اعتقادات و اندیشه‌ها نقش پرزنگ‌تری به خود می‌گیرد و از اعداد که یکی از اصلی‌ترین شاخصه‌های نماد است، به نحو احسن استفاده می‌شود. در نقوش صندوق‌های مورد نظر در این نوشتار، به کارگیری موتیف‌هایی که با اعداد ارتباط تنگاتنگی دارند بسیار به چشم می‌خورد؛ از جمله نقوشی که با عدد ۶ در ارتباط ندارند ستاره شش پر، گل شش پر، شش چشم گاوی، شش شل و... این تقسیمات شش تایی در نقوش و تکرارهای دائمی آن‌ها در صندوق‌های مختلف و نیز در نقوش روی در و پنجه بارگاه‌ها نقش عدد ۶ را در ذهن پرزنگ‌تر می‌کند که مسلمان گویای پیامی است. دور از ذهن نمی‌نماید که این پیام، گویای بیان اعتقادات شیعیان شش امامی باشد. علاوه بر این نقش‌ها که حاوی پیامی در درون خود هستند، نقش‌های دیگری هم در صندوق‌ها به چشم می‌خورند که احتمالاً ریشه بومی دارند؛ مانند بافت‌های فلزی شکلی که در اغلب صندوق‌ها و حتی درهای بارگاه به وفور دیده شده است. شاید بتوان این بافت را به پولک ماهی و نیز به سقف‌های سفالی موجود در شمال کشور تشبيه کرد (تصویر شماره ۲)

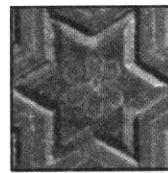
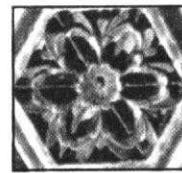
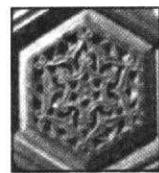

تصویر شماره ۲-بخشی از صندوق بارگاه
شاهزاده حسین ساری، (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

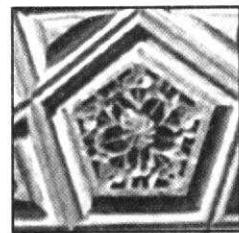
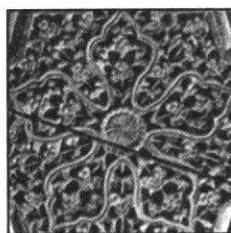
۱. و فرشتگان در اطراف آسمان قرار می‌گیرند (و برای انجام مأموریت‌ها آماده می‌شوند)؛ و آن روز عرش پروردگارت را ۸ فرشته بر فراز همه آن‌ها حمل می‌کنند. (حلاقه / ۱۷)

نقوش متأثر از آندیشه‌های شیعی

نقوش متأثر از آندیشه‌های مذهبی، عموماً پایه هندسی و تحریدی دارند و به صورت رمزی، آن گونه که می‌توان از آن‌ها برداشت کرد، به مضامین مذهبی اشاره می‌کنند. عددی همانند ۶ در اشکال هندسی ۶ ضلعی و گل‌های ۶ پر، در برج‌ها و آرامگاه‌ها منطقه مازندران و به خصوص در ساری و نیز در تزیینات وابسته به بنا همچون درها و صندوق‌های چوبی بارگاه، بسیار استفاده شده است (تصویر شماره ۳ تا ۵)

تصویر شماره ۳ - به کارگیری عدد شش در انواع نقوش به کار رفته در صندوق بارگاه‌ها (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

تصویر شماره ۴ - به کارگیری عدد پنج در انواع نقوش به کار رفته در صندوق بارگاه‌ها (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

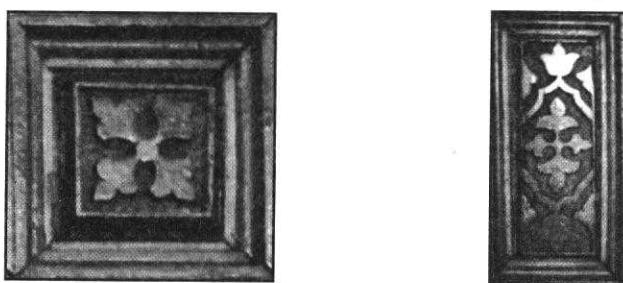
تصویر شماره ۵ - به کارگیری عدد دوازده در مرکز نقوش گیاهی صندوق بارگاه‌ها (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

پس از اینجاست که هنرمند منبت کار سعی براین دارد تا از همین نقوش هندسی، به واسطه بار مفهومی اش برای تزیینات وابسته به بنا همچون صندوق بارگاه استفاده کند. هیچ نقش و فضایی در هنر اسلامی برفضای دیگر برتری ندارد و این نقوش زنجیروار به هم وابسته‌اند و مؤمن می‌تواند حضور خداوند و الطاف او را در همه جا بنگرد. توجه و به کارگیری اشکال کامل و گزینش هندسه‌ای متعالی، صندوق چوبین را به مرتبه‌ای شفاف و بلورین ارتقا می‌دهد؛ به طوری که به نظر می‌رسد همه چیز همچون جواهری در اوج استادی تراشیده و صیقل داده شده و اضافات و زواید از پیکره‌اش دور گشته و تناسبات در اجزا، جلوه‌ای خاص یافته است.

تقسیم بندی نقوش روی صندوق بارگاه‌ها

موتیف‌های به کار رفته روی صندوق‌های بارگاه امامزادگان ساری را می‌توان به طور کلی به ۵ دسته تقسیم کرد: قاب‌ها، تزیینات روی قاب‌ها، نقوش گیاهی، نقوش هندسی و کتیبه‌ها. اما آنچه در این نوشتار مد نظر است، بیشتر مربوط به نقوشی است که ارتباطی با اندیشه‌های شیعی در دوران تیموری دارد. در هر صورت، برای وارد شدن به این مقوله لازم است نگاهی هر چند گذرا به موتیف روی صندوق‌ها شود.

قاب‌ها: در مجموع دو نوع قاب اصلی وجود دارد: قاب‌های مستطیلی و محرابی (تصاویر شماره ۶ و ۱۵) اما در کنار این قاب‌ها، وجود دارند قاب‌هایی هم که تابع نقوش هندسی درون خود هستند یعنی وظیفه محصور کردن نقش را دارند. بنابراین، خود نیز تبدیل به یک نقش هندسی می‌شوند و به همین سبب، شایسته است در بخش نقش‌های هندسی بررسی شوند.

تصویر شماره ۶ - نقش قاب در صندوق‌ها (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

تزیینات روی قاب‌ها: این تزیینات به دو شیوه اجرا شده‌اند: نقاشی و کنده‌کاری (منبت‌کاری). نقش‌هایی که به صورت نقاشی روی نوارهای باریک قاب‌ها کار شده‌اند، شامل دایره‌های^۱ مرواریدی شکل سفید رنگی هستند که تقریباً در تمام صندوق‌ها به کار رفته است. گاهی همین دایره‌های مرواریدی سفید رنگ، تبدیل به خط‌های کوچک عمودی و افقی (یکی در میان) شده است (تصویر شماره ۷) نقش‌های پیچ و تاب دار اسلیمی نیز با رنگ کرم نقاشی شده‌اند (تصویر شماره ۸).

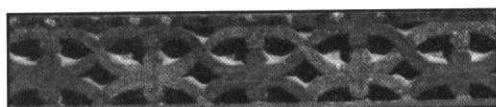
نقش‌هایی که با تکنیک کنده کاری اجرا شده‌اند تنوع بیشتری دارند. این نقوش معمولاً از طرح‌های گیاهی هستند که به صورت ساقه‌های گیاهی زنجیره‌ای و یا تک‌گل‌های سه پریا چهارپر، مسیری مستقیم را روی قاب‌ها فراگرفته‌اند (تصویر شماره ۹).

تصویر شماره ۷ - تزیین در حاشیه قاب صندوق امامزاده عباس (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

تصویر شماره ۸ - تزیینات نقاشی شده روی قاب صندوق امامزاده عباس (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

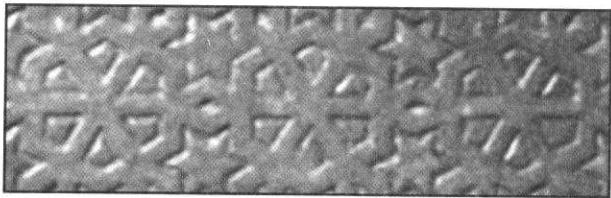

تصویر شماره ۹ - گل‌ها و ساقه‌های گیاهی زنجیروار در حواشی قاب صندوق‌ها (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

۱. ممکن است این دایره‌های مرواریدی شکل ریشه در طرح‌های ساسانی داشته باشد.

نقوش گیاهی: نقوش گیاهی موجود روی صندوق‌ها شامل اسلیمی‌ها - که گاهی نوک تیز و گاهی نوک گردند - و نیز گل‌های سه پر و چهارپر، شش پر و دوازده پر می‌شوند.

نقوش هندسی: نقش‌های هندسی روی صندوق‌ها شامل انواع ستاره‌های پنج پر، شش پر، هشت و ده پر و همچنین نقش‌هایی چون پنج کند، شش چشم گاوی، شش کشیده، شش شل، هشت ضلعی و نیز نقشی چون سکرون، گیوه، طبل و سرمه‌دان هستند. گاهی چیدمان و ترتیب قرارگیری یک نقش هندسی به گونه‌ای است که با تکرار آن، نقش دیگری ساخته می‌شود و این حالت، در مورد نقش شش چشم گاوی اتفاق افتاده است یعنی با تکرار و قرارگیری ۶ ترنج متعددالمرکز، نقش شش چشم گاوی ایجاد می‌شود (تصویرشماره ۱۰).

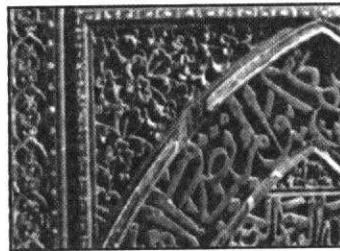
تصویرشماره ۱۰- ایجاد شش چشم گاوی با ترکیب ۶ ترنج متعددالمرکز، صندوق شاهزاده حسین
منبع: نگارنده، (۱۳۸۸)

کتیبه‌ها: به طور کلی، یکی از راه‌هایی که برای تزیین آثار هنری و یا توضیحاتی برای کامل کردن معنای آن به کار می‌روند، کتیبه نگاری است. در طول تاریخ، کتیبه‌ها به سه شکل به کار رفته‌اند: گاهی برای انتقال پیام و یا ثبت و روایت وقایعی خاص و نیز نوعی اعلان همگانی به کار می‌رفته‌اند. گاهی نیز برای نشان دادن مشخصات و نام و نشان شخص سازنده بنا یا اثر هنری و یا سفارش دهنده آن به کار می‌رفته‌اند و حکم نوعی امضا را دارند. در موقعی نیز برای مزین کردن بنا یا اثر هنری، از جملات آموزنده و آیات قرآنی با هدف تکریم و قداست بیشترین استفاده می‌شود که کاربرد این مورد در هنرهای اسلامی بسیار به چشم می‌خورد.

کتیبه‌های متأثر از عقاید شیعی

کتیبه‌ها در صندوق بارگاه‌ها نقش پرنگی ایفا می‌کنند. تا جایی که بخش چشم‌گیری از تزیینات صندوق‌ها را کتیبه‌ها و متون قرآنی تشکیل داده‌اند. گاهی این متون طوری گزینش شده و به کار رفته‌اند که وجود شیعیان در آن منطقه را عیان می‌سازد. کتیبه‌ها

همواره درون قاب‌ها احاطه شده‌اند. متون به کار رفته در این بارگاه‌ها معمولاً به خط ثلث و نسخ و گاهی به صورت کوفی تزئینی است. در کتبه‌های صندوق‌های مورد بررسی، می‌توان ردپای شعایر شیعه را به وضوح تشخیص داد. از جمله استفاده بی‌شمار از آیه الکرسی است. در این باره ابوالفتح رازی می‌نویسد: «امام علی(ع) از رسول اکرم(ص) نقل کرده که قرآن، سید کلام‌ها و سوره بقره، سید قرآن و آیه الکرسی، سید سوره بقره است (صدر حاج سید جوادی و دیگران، ۱۳۸۳: ۲۵۰)». در جاهای دیگر صندوق، نام پنج تن آل عبا و ائمه معصومین آمده و نیز از صلوات کبیره که یکی از ادعیه‌های مورد توجه شیعیان است و همچنین بخش‌هایی از سوره‌های «یس» و «فتح» و «نور» در نوارهای حاشیه صندوق‌ها استفاده شده است.» (تصویر ۱۱ و ۱۲)

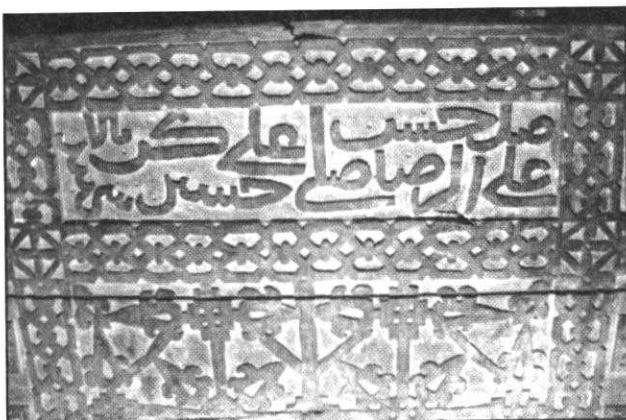
تصویر شماره ۱۱- بخش‌هایی از کتبه‌های صندوق امامزاده عباس (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

تصویر شماره ۱۲- تاریخ ساخت صندوق امامزاده میرسید علی لنگر (منبع: نگارنده، ۱۳۸۸)

در صندوق بارگاه امامزاده زین‌العابدین بخش‌هایی از سوره «نور» و «یس» آمده است. بعد از آیه بسم الله الرحمن الرحيم، آیه ۳۵ سوره نور یعنی ﴿الله نور السموات...﴾ شروع می‌شود و تا ابتدای آیه ۳۷ ﴿... رجال لا تلهيهم تجارة﴾ ادامه می‌یابد. در ادامه، بخشی از آیه ۱۱ سوره یس یعنی ﴿واجر كريم...﴾ می‌آید و تا بخشی از آیه ۳۰ یعنی ﴿يا حسرة على العباد﴾ ادامه می‌یابد. در صندوق امامزاده میرسیدعلی لنگر، آیة‌الکرسی آمده است که از آیه لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَقِّ...﴾ شروع می‌شود و به ﴿... وَ هُوَ عَلَى الْعَظِيمِ﴾ تمام می‌شود. در پلخ شرقی صندوق، کتیبه دیگری با این مضامون وجود دارد: «انتقل من دار الفنا الى دار البقا سلطان المحققان و وارث اميرالمؤمنین اميرسید علی نور الله قبره في تاريخ ماہ مبارکه رمضان سنہ تسع و عشرين و ثمانماهه». در صندوق امامزاده عبدالصالح بخش‌هایی از سوره «فتح» آمده است. ابتدا بسم الله الرحمن الرحيم و سپس ابتدای سوره فتح یعنی ﴿إِنَّا فَتَحْنَا...﴾ تا انتهای آیه ۱۳ یعنی ﴿... اعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَعِيرًا﴾ آمده است. درباره صندوق امامزاده یحیی نیز از سوره بقره و فتح و آل عمران و همچنین از صلوات کبیره و آیة‌الکرسی استفاده شده است. متن این کتیبه‌ها چنین است: صلوات کبیر: ﴿اللَّهُمَ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ الْمُصْطَفَى وَ عَلَى الْمُرْتَضَى وَ الْحَسَنِ الرَّاضِى وَ الْحَسِينِ الشَّهِيدِ بَكْرِ بَلَاء وَ عَلَى زَيْنِ الْعَابِدِينَ وَ مُحَمَّدِ الْبَاقِرِ وَ جَعْفَرِ الصَّادِقِ وَ مُوسَى الْكَاظِمِ وَ عَلَى الرَّضَا وَ مُحَمَّدِ التَّقِىِ وَ عَلَى النَّقِىِ وَ الْحَسَنِ الْعَسْكَرِى وَ مُحَمَّدِ الْمَهْدى صاحب الزمان صلوات الله عليه و عليهم اجمعين اللَّهُمَ وَالِّهِمْ وَ عَادَ مِنْ عَادَهُمْ وَ انْصَرَ مِنْ نَصَرَهُمْ وَ ارْزَقْنَا شَفَاعَتَهُمْ بِرَحْمَتِكَ يَا أَرْحَمَ الرَّاحِمِينَ﴾؛ سوره بقره از آیه ۱۵۵ یعنی ﴿وَ لَنْبِلُونَكُمْ...﴾ تا انتهای آیه ۱۵۷ یعنی ﴿وَ اولئك هم المهتدون صدق الله العظيم و صدق رسوله الکريم﴾ و بخشی از آیة‌الکرسی یعنی ﴿الله لَا إِلَهَ إِلَّا...﴾ تا ﴿... هُمْ فِيهَا خَالِدُون﴾؛ سوره فتح از ابتدای سوره یعنی ﴿إِنَّا فَتَحْنَا لَكَ...﴾ تا بخشی از آیه ۱۲ یعنی ﴿... ابْدَا وَ زَيْنَ ذَالِكَ﴾ و آیه ۲۶ و ۳۳ سوره آل عمران یعنی ﴿فَلِلَّهِمَ مَالِكَ...﴾ تا ﴿كُلَّ شَيْءٍ قَدِيرٌ﴾ و ﴿إِنَّ اللَّهَ اصْطَفَى...﴾ تا ﴿... عَلَى الْعَالَمِينَ﴾ و همچنین آیه ۱۸۰ سوره صفات یعنی ﴿سَبِّحَنَ رَبِّكَ رَبَّ الْعَزَّةِ عَمَّا يَصْفُونَ﴾. در صندوق امامزاده حارث هم از سوره «یس» و آیة‌الکرسی استفاده شده است. سوره یس از ابتدای آغاز شده و به بخشی از آیه ۱۴ یعنی ﴿... فَعَزَّزْنَا بِثَالِثٍ فَقَالُوا﴾ تمام می‌شود. آیة‌الکرسی نیز آن از ﴿الله لَا إِلَهَ إِلَّا...﴾ شروع شده و به ﴿مِنَ النُّورِ إِلَى الظُّلُمَاتِ اولئك﴾ ختم می‌شود. در صندوق بارگاه شاهزاده حسین نیز از سوره «یس» بهره گرفته شده است به طوری که از

ابتدای آن سوره شروع شده و تا ابتدای آیه ۳۴ یعنی «و جعلنا فيها جنات»^۶ ادامه می‌یابد. در صندوق امامزاده عباس، علاوه بر سوره «یس»، صلوات کبیره نیز به کار رفته است. سوره یس در این صندوق از ابتدای سوره تا بخش ابتدایی آیه ۴۸ یعنی «و يقولون متى هذا»^۷ آمده است. در صندوق درویش محمد خوش نشان نیز صلوات کبیره و اسماء الہی دیده می‌شود (کلانتر، ۱۳۸۸: ۲۷۱-۳۵۷) (تصاویرشماره ۱۳ تا ۱۷). در جدول انتهای تصاویر، سوره‌های به کار رفته در کتیبه صندوق بارگاه‌ها به طور اجمالی آورده شده است.

تصویرشماره ۱۲ - کنده‌کاری نام ائمه روی بدنه صندوق امامزاده درویش محمد
(منبع: کلانتر، ۱۳۸۸: ۲۷۱)

تصویرشماره ۱۴ - کنده‌کاری اسماء الہی روی بدنه صندوق امامزاده درویش محمد
(منبع: کلانتر، ۱۳۸۸: ۲۷۳)

تصویر شماره ۱۵ - صلوات کبیره درون قاب محرابی روی بدنه صندوق امامزاده عباس
(منبع: کلانتر، ۱۳۸۸: ۲۱۵)

۲۶ / امامزادگان تجلی گاه هنر قدسی

جدول شماره ۱ - شناسایی سوره‌ها در صندوق‌ها

صلوات کبیره	آیة الكرسى	صفات	بقره	نور	فتح	یس	آل عمران	
				*		*		امامزاده زین العابدین
*	*	*	*		*		*	امامزاده یحیی
*						*		امامزاده عباس
						*		امامزاده شاهزاده حسین
	*							امامزاده میر سید علی
					*			امامزاده عبدالصالح
	*					*		امامزاده حارث
*								امامزاده درویش محمد

برطبق این جدول، سوره آل عمران، نور، بقره و صفات تنها یک بار در صندوق بارگاه‌ها به کاررفته و از سوره فتح در کتیبه دو صندوق استفاده شده است. از آیة الكرسى و صلوایت کبیره در کتیبه صندوق سه بارگاه استفاده شده و سوره یس نیز در صندوق چهار بارگاه به کاررفته است.

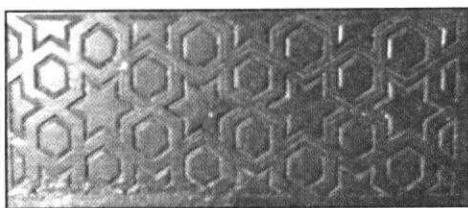
آنچه در مورد سوره و آیات نوشته بر صندوق امامزاده‌ها مهم است، اهمیت و نقش معنایی و گاه نمادین کاربرد آیات است. به طور مثال آیه ۳۵ سوره نور از آیاتی است که بنا به بسیاری احادیث و برخی تفاسیر مانند تفسیر نموزه و تفسیر البيان طبرسی، به ائمه (ع) اشاره دارد. امام باقر (ع) نیز می‌فرماید: «مشکاة» نور علم در سینه پیامبر اکرم و «زجاجة»، سینه حضرت علی بن ابی طالب و «نور علی نور» امامانی از آل محمد هستند که یکی بعد

از دیگری می‌آیند و با نور علم و حکمت مؤیدند... این‌ها همان اوصیایی هستند که هیچ عصر و زمانی، صفحه زمین از آن‌ها خالی نبوده است و نخواهد بود (مکارم شیرازی، ۱۳۶۲: ۴۸۵). در مورد اهمیت سوره یس نیز همین بس که ابابصیر از قول امام جعفر صادق (ع) می‌گوید منظور از «الذکر در آیه ۱۱ سوره یس 『انما تندر من اتبع الذکر』 حضرت علی (ع) است. (کلینی، ۱۳۸۶: ۳۵۷) درباره سوره فتح نیز روایات متعددی در منابع اسلامی دیده می‌شود؛ در حدیثی از انس آمده است که می‌گوید: هنگامی که ما از حدیبیه باز می‌گشتمیم، به دلیل آنکه در حالی که مشرکان مانع ورود ما در مکه و انجام مراسم عمره شده بودند، سخت غرق اندوه و غم بودیم؛ ناگهان خداوند آیه «انا فتحنا لك فتحا مبينا» را نازل فرمود. پیامبر اکرم (ص) فرمود: آیه‌ای بر من نازل شد که از تمام دنیا نزد من محبوب‌تر است. همچنین فرموده‌اند: هر کس این سوره را تلاوت کند، مانند کسی است که به هنگام فتح مکه در خدمت پیامبر اکرم (ص) و در لشکر او بوده است. در روایت دیگری نیز آمده است تلاوت‌کننده این سوره مانند کسی است که با پیامبر اکرم (ص) در زیر درختی که در حدیبیه بود بیعت کرده است. (مکارم شیرازی، ۱۳۶۳: ۷-۸)

گاهی ممکن است برای آنکه یک نقش جلب توجه کند و بیشتر از سایر نقوش بر آن تأکید شود، آن را در ابعاد بزرگ‌تر و در مرکز کادر صندوق جای دهنده دیگر نقش‌ها از ادامه این نقش و حول آن به وجود آیند. گاهی هم ممکن است به جای آن که از آن نقش به تعداد محدود - شاید یکی - در مرکز استفاده شود، از آن در ابعاد ریزتر اما با تعداد بیشتری روی صندوق کار شود و به صورت پراکنده از آن در جای جای صندوق استفاده گردد. در هر دو صورت، سازنده صندوق یا طراح آن، قصد تأکید بر آن نقش‌ها را داشته است و این قضیه در مورد ستاره شش پر و دیگر نقوشی که با عدد شش سروکار دارند، صدق می‌کند.

تصویر شماره ۱۶ - ستاره شش پردر مرکز صندوق امامزاده یحیی
(منبع: کلانتر، ۱۳۸۸: ۳۵۴)

تصویر شماره ۱۷ - ستاره‌های شش پرو چشم کاوی، پایه صندوق شاهزاده حسین (منبع: کلانتر، ۱۳۸۸: ۳۰۴)

برای یافتن نقوش مشترک در صندوق بارگاه امامزادگان جدولی تنظیم شده که در آن، آنالیز نقوش به صورت مجزا در ستونی آورده شده و در سطر مقابلش، نام بارگاه امامزادگان به ترتیب تاریخ ساخت صندوق‌هایشان قرار داده شده است تا بدین ترتیب، علاوه بر معرفی نقوش مشترک در صندوق بارگاه‌ها، مشخص گردد در صندوق هر امامزاده چه نقش‌هایی به کار رفته است. با شمارش ستونی نقش‌های هر امامزاده، تنوع نقوش استفاده شده نیز در آخرین سطر جدول تعیین شده و در آخرین ستون جدول، میزان کاربرد هر نقش در مجموع صندوق بارگاه‌ها مشخص گردیده است.

^{۲۹} پرسی موتیف‌های صندوق بارگاه امامزادگان ساری با توجه به عقاید شیعی /

جدول شماره ۲ - شناسایی نقوش مشترک

نام امامزادہ		تاریخ ساخت صندوق(ھر ق)	ستارہ شش پر	گل شش پر	انواع گل سه پر	گل سه پر شبدری	انواع گل چہار پر	گل چہار پر شبدری	شش چشم گاوی	شش کشیدہ	شش شل	شمسہ ۵ پر	زنجیرہ گیاهی	ترنج
نام	تاریخ	ب	ک	ل	م	د	ال	س	و	ز	ب	م	و	ن
بُزنان کارپڑہ نفیش مادے	(زینتیں) محمد	۸۹۷	۸۹۴	۸۶۰	۸۴۹	۸۴۶	۸۲۹	۸۰۹						
۵	*	*			*	*		*						
۱			*											
۲	*					*								
۳	*				*	*								
۷	*	*	*	*	*	*		*						
۴	*	*					*		*					
۵	*	*			*	*			*					
۳			*				*		*					
۲	*						*							
۳	*						*		*					
۷	*	*	*	*	*	*			*					
۶	*	*	*	*	*	*			*					

۳۰ / امامزادگان تجلی گاه هنر قدسی

نتیجه

هنر مذهبی به سبب داشتن ایدئولوژی غنی و پیشینه پربار، توانایی فراوانی در خلق آثار هنری و ادبی دارد. مذهب تشیع به سبب شرایط خاص رشد و گسترش خود و داشتن مضامین و محتوای سرشار، یکی از مذاهبان نیرو بخش سرشار از خلاقیت در طول تاریخ بوده است. مهاجرت سادات به ایران و خیانت مأمون به امام رضا(ع)، سبب رفتان آن سادات به نواحی مختلف شمال ایران شد. بدین ترتیب اولین مراکز حکومت شیعیان که بنا به خواست خود یکی از آثار هنری شیعیان در بخش معماری، زیارتگاه‌هایی است که مشتاقان این مذهب و هنرمندان بومی برای بزرگداشت شخصیت‌های دینی روی مدفن ایشان بنا نموده‌اند. این آثار از گونه‌های متنوع آجرکاری، کاشی کاری و گچبری و... بهره‌مندند. علاوه بر این نقوش، در هنرها جانبی وابسته به معماری شامل درها، ضریحها، صندوق‌ها و... نیز شاهد آفرینش آثار شگفت‌انگیز و زیبای هنری هستیم که در تزیینات آن‌ها نهایت خلاقیت و هنرمندی و عمق مضامین مذهبی را می‌توان دید. آنچه در این پژوهش بدان پرداخته شده است، تزیینات به کار رفته روی صندوق‌هاست. نگاه پژوهشگر به آثار مذکور، برای کشف بازتولید نقش مایه‌های پنهان این نقوش است که پشتونه غنی فرهنگ بومی و مضامین مذهبی شیعی دارند.

مشاهدات این بخش نشانگر تنوع کیفی و کمی بالای نقوش اصلی و نیز نو بودن یکی از نقش‌مایه‌های است که در گذشته نمونه‌های آن مشاهده نشده بود، یعنی بافت‌های فلسفی شکل. البته اکثر نقش‌ها را در سایر تزیینات هنری دوره تیموری می‌توان مشاهده نمود. برای شناسایی نقوش مشترک مورد استفاده در ۸ زیارتگاه مورد بررسی، جداول و نموداری تهیه شد، که نشان می‌دهد صندوق‌های امامزادگان عبدالصالح و عباس و زین‌العابدین بیشترین نقوش مشترک را دارند. انواع اسلامی‌ها، بافت مرواریدی دور قاب‌ها و زنجیره‌گیاهی، ستاره شش پر و شش چشم گاوی و انواع گل چهارپر از پرکاربردترین نقوش بروی این صندوق‌هاست. این سه صندوق به فاصله زمانی تقریباً ۴۰ سال از یکدیگر ساخته شده‌اند. در مورد آیات نوشته شده روی کتیبه‌ها باید گفت به نظر می‌رسد آیاتی به کار رفته است که به دلیل اهمیت تلاوت آن‌ها و برکات حاصل از آن‌ها، نماد کل قرآن شده‌اند و یا چون حرز و تعویذ استفاده می‌شوند. آیاتی نیز که برای شیعیان معنای خاصی دارد، در کتیبه‌ها استفاده شده است. مانند سوره‌یس، آیه‌الکرسی و صلوات کبیره.

بارگاه امامزادگان، مرکزی برای کسب برکت و تجمع مردم برای یاد خدا و عبادت از مرکز مهم حفظ هنر اسلامی به خصوص شیعه است.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.

- بحرالعلوم، محمد مهدی (۱۳۸۵)، تاریخ تشیع و میراث شهرستان ساری، قم: وثوق.
- البهنسی، عفیف (۱۳۸۵)، هنر اسلامی، ترجمه محمود پور قاسمی، تهران: سوره مهر.
- پوپ، آرتور آپهام (۱۳۸۰)، شاھکارهای ایران، ترجمه پرویز ناتل خانلری، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ دوم.
- صدر حاج سید جوادی، احمد و دیگران (۱۳۸۱)، دایرة المعارف تشیع، مجلدات ۴-۱، تهران: نشر شهید سعید محبی، چاپ سوم و پنجم.
- کلانتر، علی اصغر (۱۳۸۸)، بررسی مضامین شیعی در بناهای منطقی مازندران تا انتهای قاجاریه، استاد راهنمای حبیب الله آیت الله، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر دانشگاه شاهد، تهران.
- کلینی، محمد (۱۳۸۷)، اصول کافی، ترجمه صادق حسن زاده، قم: قائم آل محمد(ص)، چاپ چهارم.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۶۲-۶۳)، تفسیر نمونه، مجلدات ۲۲ و ۱۴، قم: دارالکتب اسلامی.
- موسوی بجنوردی، کاظم (۱۳۸۵)، ایران، تاریخ، فرهنگ، هنر، تهران: سازمان چاپ و انتشارات وابسته به اوقاف و امور خیریه، مرکز دایرة المعارف بزرگ اسلامی.
- نوروزی طلب، علیرضا (۱۳۸۸)، «زیبایی و ذات شناسی هنر اسلامی»، کتاب ماه هنر، خرداد، ش ۳۱: ۱۲۹-۴.